

КАТЕГОРІЇ РОДУ І ЖАНРУ В КОНТЕКСТІ ЧАСОПРОСТОРОВОЇ ДИНАМІКИ

Категорії роду і жанру, пов'язані з осмисленням специфіки словесно-художнього твору, давно ввійшли в арсенал літературознавства. Одні дослідники були схильні вкладати в ці категорії смислове значення досить широкого діапазону, інші були схильні його звужувати, але в будь-якому випадку ними висловлюється глибинна й принципова природа твору, літератури як специфічного виду мистецтва. Одночасно можемо говорити про протилежну тенденцію, яка схильна внаслідок багатоманітності, а подекуди й суперечливості жанрово-родових проявів розглядати ці категорії як своєрідну наукову фікцію, визнаючи, хіба що, конкретику їхніх реалізацій. По-своєму цю тенденцію засвідчив останній «Літературознавчий словник-довідник» (Київ — 1997), де відсутня спеціальна стаття «Рід», в той же час інші статті («Літературний жанр», «Роман», «Епос», «Лірика», «Драма» тощо) прямо вказують на актуальність цих категорій, на те, що і сучасне літературознавство обійтись без них не може, оскільки, зокрема, в системі цих категорій розгортається художня реальність як цілісний та самодостатній феномен.

Визначаючи актуальність категорій роду і жанру, можна по-різному розглядати зв'язок між ними. Найбільш прийнятною видається думка про те, що жанр є необхідною конкретизацією літературного роду. В контексті подібного розуміння співвідношення між родом і жанром цікавить нас з точки зору кількісно-якісного входження часу/простору в ці категорії, що дозволяє побачити певну ієрархію, яка з'ясовує не тільки взаємозалежність, але і міру самодостатності.

Інтегральність роду полягає в тому, що він володіє не просто жанром, а системою жанрів, і в цій площині рід не може бути зведений до жодного з елементів жанрової системи. Іншими словами — час і простір існування роду виступає часом і простором вищого порядку по відношенню до часу і простору існування жанрової системи. Але одночасно окремий жанр ототожнює себе з родом, і його акти-

вність істотно зумовлена цим ототожненням, — з руйнацією останнього відбувається руйнація не тільки жанру, але й роду (явища, пов'язані з цими процесами, пожвавлюються в к. 19 на п. 20 ст., набуваючи досить виразного втілення в літературі останнього десятиліття). Активізація кількісно-якісної динаміки родової та жанрової природи відбувається саме на рівні художнього часу/простору.

Категорія жанру суттєво пов'язана з категоріями часу/простору. Михайло Бахтін однозначно визнавав, що основоположною властивістю хронотопу, як певної часопросторової єдності на рівні художньої моделі, є його жанротворча функція. Чи можемо ми подібне сказати про категорію роду? У зв'язку з цими міркуваннями стає зрозумілою різниця об'єктивації часу/простору на рівні роду і на рівні жанру: в першому випадку вона орієнтована на домінування якісних параметрів, коли кількісні показники, безперечно, наявні, але їхнє значення не є принципово визначальним. Ми ніколи не будемо розрізняти епічний роман та ліричний вірш за масштабністю охоплення ними простору та часової тривалості, — хоча ці моменти так чи інакше можуть заявляти про себе, але пряме їх порівняння не коректне, оскільки це, передовсім, час і простір різної якості.

Звернемось до такого прикладу. В середині 19 ст. українська література активно займається художнім освоєнням національного простору. В цьому контексті образ України стає чи не центральним в системі хронотопічних цінностей даного порядку. Образ України як специфічний топос, який володіє необхідними кількісними параметрами, представлений, скажімо, і в повісті «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького і у вірші «Садок вишневий коло хати» Т. Шевченка, але ці кількісні параметри у зіставленні епічного та ліричного творів не є суть важливими: інформація про масштабність топосу в двох художніх образах не є суттєвою, тому що для першого сутнісною є сама картина конкретної фізичної даності, яка дійсно має свій масштаб, а другий розглядає цю картину лише як можливість висловлення іншого смислу, в якому масштабність топосу втрачає актуальність, заміщаючись необхідною якістю.

В той же час певне кількісне порівняння часу і простору творів, що належать до одного роду, не тільки можли-

ве, але і правомірне і необхідне. Образ України як національний топос кількісно по-різному представлений в романах Панаса Мирного та його повістях, в повістях та оповіданнях Нечуя-Левицького, що виступає своєрідною запорукою жанрової різноманітності їхньої творчості.

Коли щодо простору кількісні параметри можуть бути визначені як широта, об'ємність, масштабність тощо, то кількість часу вимірюється його тяглістю-тривалістю, наявністю трьох основних часових площин. Може здатися, що з цієї точки зору і на рівні роду кількість часу принципова: епічний рід обов'язково розгортає перед нами протяжність часу, диференціює в ній часові площини; ліричний рід експлуатує момент, мить, коли тривання — це необхідний примус, а істина — в його згортанні в точку. Але уже при першому наближенні стає зрозуміло, що це кількості різних якостей. Ось перед нами два літературні пейзажі: один належить Нечуєві-Левицькому і репрезентує епічний твір, другий — Лесі Українці і, відповідно, — ліричний:

1. «Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки» («Кайдашева сім'я»).

2. Онде балочка весела,
В ній хороші, красні села,
Там хати садками вкриті,
Срібним маревом повиті,
Коло сел стоять тополі,
Розмовляють з вітром в полі.
Хвилюють лани золотії,
Здається, без краю, — аж знову
Бори величезні, густії

Проводять таємну розмову.
Он ярочки зелененькі,
Стежечки по них маленькі,
Перевиті, мов стрічечки,
Збігаються до річечки,
Річка плине, берег рвучи,
Далі, далі попід кручі
(«Красо України, Подоля!»)

Зауважимо, що до цих прикладів ми звернулись не випадково, адже саме пейзаж в своєрідній концентрованій формі несе інформацію про час і простір, втілюючи її в пластичній картині. Наведені пейзажі можна було б порівнювати з багатьох точок зору, але в контексті наших міркувань звернемо увагу на таке. Якщо починати розмову про кількісні показники, то, може здатися, що є підстави говорити про певне співпадіння обширу простору, точки його оглядання-репрезентації, часу його тривання-експозиції тощо. Та кожен з цих пейзажів існує не як виключно самодостатній, вони включені у відповідні художні ситуації, які окреслюються як повість (епічна), вірш (ліричний). Причому в даному випадку ці ситуації починають активно проявляти себе незагаймо: 1. «Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори», 2. «Красо України, Подоля!». Отже, ніби встановлена кількісна відповідність, виявляється ілюзією, яка далі зорового образу не діє: тенденції часопросторової локалізації в першому випадку та екстраполяції в другому надають художнім ситуаціям якісної відмінності. Тільки на рівні розуміння цієї якісної відмінності двох описів стає зрозумілою, власне кажучи, некоректність та й неможливість кількісних порівнянь, оскільки кількісні, такі подібні на перший погляд, параметри виявляються різноспрямованими й різноприродними. Таким чином, в процесі родового розрізнення (й функціонування роду) художній час і простір заявляє про себе як про певну якість, кількісні властивості якої є суверенними і не здатні переходити в іншу якість. Простіше можемо сказати так: накопичення кількості часу і простору, наприклад, ліричним твором саме по собі не дозволить стати йому епічним.

На рівні ж системи жанрів одного роду кількісний аспект часу/простору відіграє істотну розрізняльну функцію. Умовно можна говорити про те, що кількість часу/простору роману істотно більше, ніж повісті, а тим паче оповідання і т. п. ; причому ця кількість по-своєму зумовлює і якість часу/простору названих жанрів. Так, в творчій практиці Панаса Мирного своєрідне збільшення часу — його тривалості, більш глибока диференціація часових площин, чіткіше розмежування сюжетних ліній — істотно вплинуло на жанрове втілення задуму одного твору. Спочатку цей задум оформився в нарис «Подоріжжя від Полтави до Гадячого», згодом нарис переріс у повість «Чіпка», а повість, в свою чергу, в роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (звичайно, що ці жанрові метаморфози відбувалися внаслідок дії цілого комплексу причин, з якого ми вирізняємо аспект, що в даному разі нас цікавить).

Неважко помітити один істотний нюанс. Коли йдеться про значимість кількісних параметрів на рівні жанрової системи, то передовсім маємо на увазі жанрову систему епосу, для жанрової системи лірики кількість часу/простору не є такою суттєвою. Це ще раз вказує на те, що час та простір епічний і часто простір ліричний — явища якісно різних порядків. Хоча ми і говоримо про художній час і простір як цілісні категорії інтерпретації літературного твору, але наявність зазначеного якісного неспівпадіння слід пам'ятати, — зокрема воно прокладає шлях до розуміння далеко не односпрямованої в пізнавальному плані природи художньої словесної творчості, що визначилось уже в античні часи в суперечності аристотелівської концепції та поглядах гностиків.

Категорії художнього часу та художнього простору в їхній кількісно-якісній динаміці дозволяють побачити особливості роду і жанру в контексті художньої моделі, встановити міру наближення останніх до відображеної дійсності (міру адекватності) та способи художнього висловлення ними бачення своєї дійсності. На рівні роду актуалізується якісна природа часу і простору, яка і диктує певну кількість. На рівні жанру якісно-кількісні стосунки гармонізуються (не тільки якість породжує кількість, але і кількість може породжувати якість).

У зв'язку зі сказаним виникає потреба уточнення смислу, який в даному випадку ми вкладаємо в поняття якості художнього часу/простору. Досить часто поруч з категоріями епічний/ліричний час/простір зустрічаються категорії епічної/ліричної концепції дійсності/героя. У певному розумінні наповнення тієї чи іншої концепції конкретним змістом — її інтерпретація на рівні твору — може розглядатися, зокрема, як смислове наповнення категорій часу/простору. Але в цьому випадку категорії часу/простору стають лише частковим смислом категорії концепції, і хоча таке розуміння може бути правомірним, визнати його абсолютно достатнім не випадає.

Коли ми говоримо про епічну чи ліричну концепцію дійсності, може скластися враження (і як правило воно складається), що йдеться про одну дійсність з різних, так би мовити, точок зору (зовнішньої чи внутрішньої). Подібне враження є справедливим тільки до певної міри. Адже художньо-словесний твір, як ми уже відзначали, не є односпрямованим щодо об'єкту пізнання, — ним пізнається не тільки фізична вербалізована дійсність, але і її невербалізований масив, більше того — дійсності інших характеристик, іншої природи, дійсності, які можемо назвати невербальними. По суті художній твір як репрезентант художнього світу є точкою сходження пізнавального зусилля, що спрямоване на дійсність вербалізовану, дійсність невербалізовану, але таку, що може бути вербально опосередкована та дійсність невербальну. Таким чином, художня свідомість і в її колективному, і в її індивідуальному варіантах володіє не тільки знанням, але і надзнанням, яке несе інформацію, що не може достатньо адекватно (з необхідною мірою наближення до однозначності) бути інтерпретована, тому в тривіальних випадках не вкладається в інтелектуально-логічні схеми, але співзвучна науковій думці, що відкриває якісно нове, — відомо, наприклад, роль музики в науковій творчості Ейнштейна тощо.

Це знання та надзнання, інтегровано представлене в художньому образі як інформаційному генераторі твору, присутнє і в епічному і в ліричному, але його співвідношення істотно різне. Тобто в якийсь момент ми можемо сказати, що епічне та ліричне формулюють концепції різ-

них дійсностей. На рівні роду ця дійсність чи не найбільш послідовно виражена якісним неспівпадінням епічного та ліричного часу/простору, а на жанровому рівні дане неспівпадіння знаходить подальшу конкретизацію в кількості часу/простору, яка є суттєвою для епічних жанрів, у випадку ж ліричних — нівелюється. Означена закономірність виявляється в багатьох аспектах і має різноманітне втілення. Чи не найбільш яскраво і послідовно вона заявляє себе в контексті моделюючого часу/простору та в діалогічній/монологічній настроєності художньої свідомості, врешті-решт твору. Якщо епічний рід/жанр передбачає розвинену й активну художню модель, адекватність якої визначена моделюючим часом/простором, то ліричний рід/жанр експлуатує названі структури, не дозволяючи розвиватись їхній смисловій самодостатності. Діалогічна/монологічна настроєність, в свою чергу, істотно впливає на якісно-кількісну динаміку часу/простору. Таким чином, якісно-кількісний аспект часопросторової динаміки відіграє принципову роль у формулюванні та висловленні роду та жанру.

С. Овчаренко

ЖАНРОВІ ЗАСАДИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ

Досліджуючи соціальні функції жанру як форми художнього мислення, перше, на що слід звернути увагу, — це парадоксальність поняття еволюція щодо жанрової сфери. Шляхи еволюції жанрових форм мислення можна, швидше, назвати шляхами приростання жанрової інформації, ніж шляхами переходу одних жанрових форм у інші, що передбачає еволюційний розвиток. Фактично ситуація у сфері жанровості складається таким чином, що ранні форми жанрів співіснують з пізнішими за часом виникнення, не виключаючи їх та не підмінюючи. Реально є певне жанрове поле, про яке можна говорити за аналогією до фізичних полів або фізичних середовищ. Якщо проводити аналогію з явищем фізичного середовища — наприклад, повітряного чи водного, — то можна говорити і про